

Szilágyi János György (1918–2016) ókorkutató folyóiratunk rendszeres szerzője volt. Legutóbbi írását a lap egyik 2011-es számában közöltük (*Vázaformák párbeszéde*, 2011/4). Az itt olvasható írás utolsó, 2015 novemberében megtartott előadásának szövegét tartalmazza; az elhangzás és a közlés körülményeiről a jegyzetek adnak tájékoztatást. Az *Ókor* az itt olvasható posztumusz írásnak és Nagy Árpád Miklós tanulmányértékű nekrológjának közlésével búcsúzik felejthetetlen szerzőjétől. *Sit tibi terra levis!* (A szerk.)

A klasszikus ókori művészet egy 19. századi magyar gyűjtője: Haan Antal

Szilágyi János György

Az Antik Gyűjtemény most bezárt állandó kiállításának látogatója, aki történeti sorrendben végigkísérhette a görög, itáliai és római művészet történetét, aligha gondolt azokra a számára névtelen hősökre, akiknek többnyire egymásról sem tud munkássága révén ez a műgyűjtemény a rendezés során ilyen harmonikus egésszé állt össze. E névtelen hősök egyike volt Haan Antal, a békéscsabai festőművész (1. kép).

1827-ben született. A szarvasi evangélikus gimnázium után az eperjesi evangélikus kollégiumban fejezte be középiskolai tanulmányait, és aligha képzelhető el, hogy már akkor be ne nézett volna Fejérváry Gábornak a kollégiummal szemben elhelyezett gyűjteményébe. Korán felismert rajz tehetsége folytán előbb Pesten, majd rövidesen Bécsben folytatta művészeti tanulmányait, 1846–1848-ban a bécsi művészeti akadémián elsősorban Ferdinand Georg Waldmüller tanítványa volt, aki a magyar országgyűléshez írt feliratában elismerőleg ajánlotta az ország figyelmébe kiváló tehetségű tanítványát. Haan a szabadságharcban honvéd őrmesterként vett részt, és a fegyver-

letétel előtt Itáliába ment. Bejárta Közép- és Észak-Olaszország nagy művészeti gyűjteményeit, és főleg Rómában töltötte első itáliai éveit, majd rövid hazatérés után, meggyőződve róla, hogy az itteni viszonyok nem kedveznek művészi elképzeléseinek, visszatért Rómába, ahol tájkép-, csendélet- és portréfestészetből tartotta fenn magát. 1862-ben hazatért Békéscsabára, tíz évig itthon működött, egyházi megbízásokat és elsősorban portrékat vállalva, miközben híressé vált kertművészetét is ápolta. A hazai légkört mégsem érezve elég inspirálónak 1873-ban eladta korábban Itáliában szerzett műgyűjteményét, és visszatért Olaszországba, ahol Trefort Ágoston kultuszminiszter megbízásából olasz reneszánsz mesterek, elsősorban Raffaello, azután Tiziano, Giotto és mások műveinek másolásából, valamint portréfestészetből tartotta el magát. Később csak egy-egy elkészült munkáját kísérve látogatott egyszer-egyszer haza, és elvben ugyan nem feladva a végleges hazatérés reményét, végül 1888-ban Capri szigetén hunyt el.¹

A gyűjteményt, amelyről most szó lesz, a rendelkezésre álló adatok szerint 1850 és 1860 között Rómában szerezte. A *terminus post quem* a gyűjtés megkezdéséhez egy nagyhirú darabjának (2. kép)² sorsa adja, amelyet 1843-ban mutattak be a római Instituto di Corrispondenza Archeologica folyóiratában,³ de 1853-ban Johannes Overbeck görög mitológiai képgalériájában már mint ismeretlen helyen lévőnt közölte.⁴ A gyűjtés befejezésének legkésőbbi ideje pedig 1862-es hazaérkezése.

Tudomásunk szerint második, hosszabb olaszországi tartózkodása idején már nem foglalkozott műgyűjtéssel, legfeljebb a caprii háza területén talált régiségeket őrizte meg és mutatta be, illetve állította ki helyiségeiben.

1. kép. Haan Antal önarcképe, 1850-es évek
(Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba)

2. kép. A Télegonos-töredék,
Kr. e. 400 k. Napernyő-festő

A gyűjtemény 1874-ben a Békés Megyei Múzeum megalapításának kiindulópontjává lett. Ellentmondó adataink vannak arról, hogy eredetileg hány tárgyból állt. Első múzeumi őrzője beszámolójában több mint 260 darabot említ,⁵ ennél jóval realisabb azonban első tudományosnak szánt listájának tanúsága, amelyben a leltározással megbízott Pulszky Károly 133 darabot sorolt föl.⁶

A Békés megyei múzeumot a Békés vármegyei régészeti és művelődéstörténeti társulat 1874-ben nyitotta meg. Haan gyűjteménye külön teremben kiállítva volt látható. Rövidesen Pulszky Ferenc ismertette az *Archaeologiai Értesítő*ben.⁷ 1910-ben nem túl szakszerű restaurálására is sor került. A háborús veszteségektől sújtott gyűjteményből 1950-ben mintegy 100, részben töredékké vált darab érkezett a Szépművészeti Múzeumba, amely máig őrzi őket.

A gyűjtemény értékét és jelentőségét legjobban néhány kiemelkedő tárgyának időrendben felsorolt bemutatásával lehet szemléltetni.

Legkorábbi darabja egy kisbronz fogadalmi férfiszobor latiumi műhelyből, a Kr. e. 9–8. századból, az ebből az időből ismert alig néhány hasonló stílusú terrakotta szobor rokona, egyelőre a legkorábbi ismert antropomorf bronzszobor Itáliából (3. kép).⁸

Az etruszk műhelyben készült, fényes fekete felületű ún. kantharos az etruszk kerámiaművességnek egyetlen olyan csoportjába, a bucchero edények közé tartozik, amely a Mediterraneum nemzetközi piacán felvette a versenyt a görög és föníciai művekkel. A kis-ázsiai Milétostól az Ibér félszigetig, Massiliától Karthágóig mindenhol előkerültek példányai. A bemutatott darab a Kr. e. 7–6. század fordulója körül készülhetett (4. kép).⁹

Az importált és más módon is megismert görög művészet hatása a 8. századtól nyomon követhető az etruszk művészetben. Egy a 6. század közepe táján készült kisbronz ifjú-, ún. kuros-szobor a perzsák elől Itáliába menekülő keleti görög művészek stílusának hatását mutatja, de jellegzetesen helyi feldolgozásban. Társait egyelőre kizárólag Rómában és tőle délre,

3. kép. Latiumi (?) bronz férfiszobor, Kr. e. 9–8. század

Latiumban találták. A latin archaikus kisplasztika kiemelkedő példája (5. kép).¹⁰

A görög, főleg korinthosi hatást tükröző, helyben készült darabok mellett, amelyeknek szinte hézagatlan sorát tartalmazza a gyűjtemény, az etruszk lelőhelyeken már a 6. század közepe előtt tömegesen jelentek meg az elsősorban Athénből importált attikai feketealakos vázák. Ezeknek egy Kr. e. 540 körül készült példája a legelő szarvasokat ábrázoló ún. szalagdiszes kismester-csésze, amelynek miniatűr művészete nagy visszhangra talált Etruriában (6. kép).¹¹

Vele egyidős és szintén athéni műhelyből származik az ugyancsak ivóedényként használt másik kylix szifn és férfialak ábrázolásával.¹²

4. kép. Etruszk bucchero kantharos, Kr. e. 7–6. század fordulója

5. kép. Latiumi bronz kuros-szobor,
Kr. e. 6. század közepe

6. kép. Athéni feketealakos kylix, Kr. e. 540 k.

8. kép. A Borostyánlevél-festő amphorájának két
oldaláról készült rajz

7. kép. Etruszk feketealakos amphora,
Kr. e. 530 k. Borostyánlevél-festő

Az 550-es évek után az etruszk műhelyekben is fölvirágzott az eleinte főleg keleti görög hatást tükröző helyi emberalakos vázafestészet. Ennek egyik jelentős darabja a vázáinak térkitöltő díszeiről elnevezett Borostyánlevél-festő amphorája a Kr. e. 530 körüli évekből, rókát vadászó kentaur ábrázolásával az egyik oldalon (7. kép).¹³ A töredékesen megmaradt másik oldal díszítését is ismerjük Eduard Gerhardnak még az ép vázáról készült, Berlinben őrzött rajzáról (8. kép).¹⁴

Nagyjából ezzel egy időben, 530–520 körül dolgozott az a mester, akinek amphorája sajnos csak kis töredékeiben élte túl a második világháborút, de fő oldalának satyrosfej-ábrázolása

alapján rekonstruálni lehetett ennek a jelentős, eddig csak négy darabjáról ismert etruszk mesternek a keze vonását.¹⁵

Ebben az időben Athénban a feketealakos technikáról elkezdtek áttérni az ellenkező, vörösalakos technikára. Ennek egyik úttörője, legkorábbi mestere volt a fazekasának szignatúrájáról elnevezett Andokidés-festő, akinek a Haan-gyűjteményből származó vörösalakos kylix, egyik oldalán az ivó Héraklés alakjával, a Szépművészeti Múzeum gyűjteményének nemzetközileg kiemelkedő darabja (9. kép).¹⁶ Az Andokidés-festő még fél lábbal a feketealakos technika oldalán állt, gyakoriak az ún. kétnyelvű, tehát kétféle: az egyik oldalukon fekete-, a másikon vörösalakos technikával festett művei. Egyelőre az egyetlen vörösalakos kylix az, amelyik Haan gyűjteményében őrződött meg. (Egy másik, genfi magángyűjteményben lévő, a festő keze műveként közölt kylix¹⁷ alighanem a budapesti példány ismeretében készült modern munka.)

Az 500 körüli időkből való egy ugyancsak athéni kylix, belsejében fegyveres harcos térdelő alakjával, amelyen feltűnő módon látszik a korai igyekezet a harmadik dimenzió visszaadására. A váza a vörösalakos technika úttörőinek egyikétől származik (10. kép).¹⁸

Nem sokkal későbbi – az 5. század elején készült – az az ugyancsak athéni boroskancsó (oinochoé), amelynek rajza

Létó és két gyermeke, Artemis és Apollón alakját ábrázolja (11. kép).¹⁹ Az ún. Athéna-festő műhelyéből származó váza fehér háttérrel érdekes példája annak, hogy a lassanként idejétmúlttá váló feketealakos technika mesterei hogyan próbálták a szilueffestészet éles szíkontrasztjait a háttér színezésével enyhíteni.

Az 5. század 2. felében klasszikus virágkorába lépő athéni művészet csúcspontját jelentő Parthenón domborműves díszei az egykorú vörösalakos vázafestészet jelentős mestereit is inspirálták. Közülük az egyik legkiválóbb az egyik vázájának lelőhelyéről elnevezett Eretria-festő. Az ő műve a háborúban megrongálódott vörösalakos kylix ifjak és leányok beszélgető csoportjának ábrázolásával.²⁰

A római hódítás idején még működő etruszk műhelyek egyik kései darabja az a terrakotta hamvurna a 2. század végétől, amelynek sokszorosított domborműve egy csak ábrázolásokról ismert etruszk mítoszt, az ekeszarvával harcoló hős jelenetét ábrázolja, az urna tetején az elhunyt etruszk névfeliratával (12. kép).²¹

A 400 körüli években dél-itáliai, valószínűleg tarentumi görög műhelyben készült váza töredéke egy férfi- és egy nőalak között felirattal jelzi, hogy Télegonos és Kirké mítoszának ábrázolását jelenítette meg (2. kép).²² A mítosznak jelenleg ez

9. kép. Athéni vörösalakos kylix, Kr. e. 520 k. Andokidés-festő

10. kép. Athéni vörösalakos kylix, Kr. e. 500 k.

11. kép. Athéni feketealakos oinochoé, Kr. e. 480 k.
Az Athéna-festő műhelyéből

az egyetlen ismert antik ábrázolása: Kirké az írott forrásokban említett kard helyett íjat ad át Odysseus tőle származó fiának, Télegonosnak, amelyről apa és fia majd felismeri egymást.

Ez a már említett, 1843-ban közölt töredék, amelyet eredetileg is mint töredéket vásárolt Haan, a figyelmet gyűjteményének egyik sajátosságára irányítja. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a töredék az emberalakoktól, vagyis a figurális ábrázolástól függetlenül, mint a görög mitológia írott dokumentuma érdekelte.

Hogy ez mennyire tudatos volt, azt egy másik darabja bizonyítja. Egy Héraklés és a háromtestű Géryonés harcát ábrázoló athéni feketealakos vázának olyan töredékét vásárolta ugyanis meg, amelyen a két alakból csak kis részletek látszanak, teljes viszont a mitológiai alak felirata (13. kép).²³

Tudjuk, hogy Haan, ahogy ez a két példa is tanúsítja, nem pusztán esztétikai szempontú gyűjtője volt az antik tárgyaknak, hanem az antik kultúra a tudományos érdeklődésének is középpontjában állt, bár maga tudásunk szerint ennek soha semmiféle írásbeli bizonyítékát nem adta, csupán hazai látogatóit ejtette bámulatba római vezetési során történeti és régészeti tájékozottságával. Barátai beszámolóí²⁴ alapján eredetiben olvasta a latin szerzőket, főleg történetírókat, de ismerte és olvasta a korábban legjelentősebbnek számító tudományos munkák közül Vasari, Gibbon, Winckelmann, Gregorovius könyveit is.

Tudományos elkötelezettsége mellett másik figyelemre méltó jellegzetessége gyűjteményének az volt, hogy jól láthatóan sajátos ízléssel, meghatározott műfajok és stílusjegyek alapján gyűjtötte tárgyainak jó részét. A jelentősebb darabok, amelyek ránk maradtak, két ilyen fő érdeklődési körét mutatják világosan. Az egyik az antik kisbronzok művészete iránti vonzalom. Ebben nem állt egyedül, jellemző volt ez már a Fejérváry–Pulszky-gyűjteményre is,²⁵ és általában elterjedt volt az egykorú antik gyűjtők körében. Pulszky még Angliában is, nehezen nyomon követhető adásvételei során, kisbronzokra váltotta elefántcsont diptychonjait. Haan kisbronzainak sorozata a késői vaskortól egészen a római császárkorig terjed.

A másik, az ő korában jóval ritkább jelenség az etruszk művészet iránti vonzódása volt. Az etruszk tárgyak gyűjtése akkor még a kezdet kezdetén volt: jóformán negyedszázaddal korábban, a vulcii ásatások eredményeképpen kezdődött el. Haan gyűjteményének jelentős részét tudatosan etruszk tárgyaknak szentelte, különösen gazdag volt az egy példányuk révén (4. kép) már bemutatott bucchero-edények sorozata; gyűjteménye az etruszk kerámiának a 8. század végétől az 5. század elejéig csaknem hézagatlan példatára volt, de emellett az etruszk művészet különböző egyéb műfajainak egész időbeli történetét is átfogta. A bemutatott darabok mellett tudunk egy elveszett etruszk bronztükörről,²⁶ amely bekarcolt díszítésével az etruszk művészet a görögöktől is eltanult műfajának képviselője volt.

Nagyon valószínű, hogy jelentős számú athéni festett vázáját is mint etruszkot vásárolta, ez volt ugyanis az etruszk sírokból akkor előkerült athéni vázákról a tudományos kutatás nagy részének véleménye. Ezt támasztja alá, hogy 1862-ben hazatérve arra kérte egyik olaszországi barátját, hogy gyűjteményének darabjait, amelyeket „etruszk fazekaknak” (*etruskische Töpfe*) nevezett, küldje haza. De a gyűjtemény első számbavételénél, 1874-ben, első múzeumi őrzőjük, Mogyoróssy János sem tud még görög darabokról,²⁷ csak etruszk tárgyakról be-

12. kép. Etruszk terrakotta hamvurna, Kr. e. 2. század vége

szél, és a gyűjtő tudós bátyja, Haan Lajos az athéni feketealakos oinochoét még 1878-ban is mint etruszk vázát tárgyalja.²⁸ Pontosabb, bár a korabeli tudományosságtól távol álló meghatározást csak Pulszky Károly említett jegyzéke tartalmazott.

Nem kevésbé jellemző gyűjtésének tudatosságára az, ami hiányzik a gyűjteményből. A márványok esetében ezt anyagi szempontok és a helyigény indokolták, feltűnő azonban, hogy teljesen érintetlenül hagyta az antik gemmák gyűjtésének akkor virágzó divatja. A vázafestészet iránti vonzalmát ismerve még feltűnőbb, hogy egy-két, alighanem olcsó ajándéktárgyként kapott darabtól eltekintve szinte teljesen hiányoznak vázái közül az akkor főleg Nápolytól délre rendkívül népszerű dél-itáliai görög vörösalakos példányok; igaz, hogy neki köszönhetjük az Antik Gyűjtemény egyetlen szicíliai műhelyből származó vörösalakos vázáját.²⁹

Keveset tudunk a gyűjtemény darabjainak lelőhelyéről. A bemutatott hamvurna (12. kép) a feljegyzések szerint Città della Pievéből, az antik Clusium, a mai Chiusi környékéről származik, és stílusa is igazolja, hogy clusiumi műhelyben készült.

Tudjuk, hogy Haan örök szerelme, Róma mellett rendkívül alapos, személyes látogatásokon szerzett tájékozottsággal bírt Herculeum és Pompeii emlékeiről is, így érthető, hogy néhány clusiumi lelőhelyű etruszk darabja mellett római tárgyai közül nem egy herculeumi lelőhellyel került Pulszky Károly jegyzékébe. Nyilván rendszeresen vásárolt az Instituto di Corrispondenza Archeologica kínálatából is, de a római műkereskedőket is fölkereshette, ahogyan ezt bemutatott etruszk amphorájának (7. kép) származása bizonyítja: ezt az akkori egyik legtekinté-

13. kép. Athéni feketealakos váza töredéke, Kr. e. 6. század vége

lyesebb római műkereskedőtől, Francesco Depolettitől vásárolta, akinek korábban már Fejérváry és Pulszky is vevője volt.³⁰

Nem kisebb figyelmet érdemel Haan gyűjtői magatartása, tehát az, hogy gyűjteményét kezdettől fogva a hazai közönségnek szánta. Ezt hangsúlyozta eladásakor is. Annál föltűnőbb, hogy – Lajos bátyjával ellentétben – gyűjteményébe hazai régiségeket nem vett föl, ezek gyűjtői érdeklődésén teljesen kívül maradtak, ami a két testvér között tréfás versengésre is alkalmat adott.³¹

Érthető, hogy amikor felmerült a gyűjtemény megvásárlásának gondolata, azonnal megjelent az az antik gyűjtés történetét máig kísérő ellenző hang is, amely a Haan-gyűjtemény megvételét azért tartotta aggályosnak, mert előbbre valónak gondolta a hazai régiségek és tárgyi emlékek gyűjtését.³² A tudós apát, Göndöcs Benedek azonban, egyúttal Ipolyi Arnold és Römer Flóris lelkes szakvéleményére is hivatkozva, sikerrel bizonyította be a Haan-gyűjtemény éppen mint nem hazai leletekből álló együttes megszerzésének jelentőségét. Nem kevésbé fontos, hogy a mellette szóló érvek hatására Békés megye lakossága adta össze az 1000 forintos vételár nagyobbik részét, 700 forintot, amelyet csak kisebb részben kellett a megye költségvetéséből kiegészíteni.³³

Különlegesen figyelemre méltó ez a gyűjtői magatartás a gyűjtemény létrejöttének idejében: a szabadságharc utáni negyedszázadban tudomásunk szerint Haané volt az egyetlen olyan gyűjtemény, amelyik tudatosan a klasszikus antik művészet magyarországi megismertetését tartotta céljának. Különösen világossá válik ennek jelentősége, ha másik két egykorú gyűjtemény sorsával hasonlítjuk össze.

A Fejérváry–Pulszky-gyűjtemény ebben az időben Londonban, majd Firenzében volt, és amikor Pulszky Ferenc az emigrációból visszatérve hazahozta, az állami felajánlás és minden rábeszélés ellenére rövidesen külföldön értékesítette.

Még föltűnőbb a másik eset. Ugyanakkor, amikor Haan gyűjteménye hazaérkezett, Mátyus Izidor, az olaszországi magyar légió hadnagya, katonáival az Appennineken régészeti

leletekre bukkant. Ezt a 33 darabból álló együttest azonban azal büszkélkedve küldte haza apjának, hogy – ellentétben Haan említett irodalmi tájékozottságával, egyedül Horvát István 1825-ös délibábos magyar történelmére támaszkodva – pelasz őseink emlékeit vélte fölfedezni bennük. Nyilvános bemutatásukra nem is gondolt, egy évszázad múlva a család tulajdonából kerültek vásárlás útján a Szépművészeti Múzeumba.³⁴

Haan gyűjteménye tehát a klasszikus ókori művészettel való személyes megismerkedés egyetlen lehetősége volt Magyarországon az 1849 utáni negyedszázadban, és közvetlenül a kezdetén áll az érdeklődés immár szélesebb körű feltámadásának. 1873-ban, Bécsben, a világiállításon antik tárgyakat vásárolt a magyar állam a megalakítandó Iparművészeti Múzeum számára. (A válogatást a Haan-gyűjteményt is leltározó Pulszky Károlyra bízták, és a Haan-leltár ismeretében alapos az a gyanú, hogy a bécsi szerencsés válogatás nem annyira Pulszky-nak, mint atyai barátja, a lipcsei professzor Johannes Overbeck tanácsainak köszönhető.)³⁵ Ezek bemutatására azonban csak Haan gyűjteményéé után került sor.

Ezzel nagyjából egy időben kezdte meg Pulszky Ferenc a Nemzeti Múzeum igazgatójaként az antik szobrok gipszmásolatainak gyűjtését,³⁶ eredeti antik tárgyakat azonban a Szépművészeti Múzeum megalakulásáig itt sem gyűjtöttek.

Haan Antal tehát gyűjtői gyakorlatával megelőzte Pulszky Ferenc 1875-ben megírt tanulmányát: Pulszky igazgatói hitvallását a múzeumi gyűjtés egyetemességéről és elhatárolódását a provinciális mentalitástól.³⁷ Ahogy hozzá látogató barátainak elbeszéléseiből is tudjuk, a magyar és egyetemes művészet elválaszthatatlan egységének gondolata vezette: miközben Tiberius császár ókori villájának romjaiból caprii házát építette tovább, soha nem hagyott föl a hazatelepülés gondolatával. Nem sokkal halála előtt caprii barátjának és ápolójának, egy amerikai ezredesnek a hazai szalonnasütés és a csabai kolbász iránti vágyáról beszélt. Évszázados elődjét visszhangozva elmondhatta volna magáról: úgy megszerette Caprit, hogy el nem feledhette Békéscsabát.

Jegyzetek

A tanulmány szövege elhangzott a 2015. november 19-én megtartott akadémiai konferencián: „Magyarország és külvilág: fejezetek a műgyűjtés történetéből”. A Szilágyi János György által lediktált, a konferencián Szentesi Edit által felolvasott szöveget változatlan formában, a szerkesztői munkát a legszükségesebbekre korlátozva közöljük. A jegyzeteket Szentesi Edit és Nagy Árpád Miklós állította össze. A képek gondozását Lakatos Szilviának, Thúryné Figler Krisztinának és Varga Eszternek köszönjük. A műtárgyfotókat Mátyus László készítette. Haan Antal neve a leggyakrabban előforduló változatban szerepel, bár a családnevet többféle alakban is használták (bátyját például szokásosan Haán Lajosnak hívják). A jegyzetekben felsorolt műtárgyakat a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteménye őrzi. Valamennyi megtalálható a *Hyperion* adatbázisban, további adatokkal és irodalommal (http://classics.mfab.hu/antik_gyujtemeny/).

- 1 Haan Antal festői életművéről, kiindulásul: B. Turok 1988; Nováky 2010.
- 2 Ltsz. 50.101.
- 3 *Bulletino dell' Instituto di Corrispondenza Archaeologica*, 1843, 81–82.
- 4 Overbeck 1853, 818–819; 33. t., 21. ábra.

- 5 Mogyoróssy 1876.
- 6 Pulszky K. 1878.
- 7 Pulszky F. 1876.
- 8 Ltsz. 50.616.
- 9 Ltsz. 50.311.
- 10 Ltsz. 50.1079.
- 11 Ltsz. 50.725.
- 12 Ltsz. 50.567.
- 13 Ltsz. 51.92.
- 14 Szilágyi 1981, 51.
- 15 Ltsz. 51.135.
- 16 Ltsz. 51.28.
- 17 Pécasse 1990.
- 18 Ltsz. 50.903.
- 19 Ltsz. 50.730.
- 20 Ltsz. 50.724.
- 21 Ltsz. 50.963.
- 22 Lásd 2–4. jegyzet.
- 23 Ltsz. 50.565.
- 24 Széchy 1888; Zsilinszky 1890.

- 25 A gyűjteményről, kiindulásul, lásd Szilágyi János György: „Ismerem helyemet». (A másik Pulszky-életrajz)” (Szilágyi 2005b, 340–362).
- 26 Pulszky K. 1878, 186, 111. sz.
- 27 Lásd 5. jegyzet.
- 28 Haán 1878.
- 29 Ltsz. 50.615.
- 30 Fejérváry Gábor és Francesco Depoletti kapcsolatáról lásd Szilágyi 2005a, 163–168.
- 31 Zsilinszky 1890.
- 32 Reök 1874 (a cikk R. monogrammal jelölve jelent meg).
- 33 Az alapításról és a körülötte kibontakozott vitáról lásd Göndöcs 1874; Zsilinszky 1874; Zsilinszky 1876; Göndöcs 1884.
- 34 Szilágyi 2002.
- 35 „A cumaei archaikus Héra-szentély” (Szilágyi 2005b, 442–452).
- 36 Szentesi 2006.
- 37 Pulszky F. 1875.

Bibliográfia

- B. Turok M. 1988. *Haan Antal. Békéscsaba, 1827. január 5. – Olaszország, Capri, 1888. május 19.* Békéscsaba (kiállítási katalógus).
- Göndöcs B. 1874. „Visszhang R. urnak »eszmék a megyei muzeum körül« czikkére”: *Békés. Vegyes tartalmu hetilap* 3/12 (március 22.), 1.
- Göndöcs B. 1884. „A békésmegyei muzeum régész-művelődéstörténelmi egylet”: Nyári J. et al. (szerk.): *Pulszky Ferencnek. Ötvenéves írói működése jubileumára 1834–1884.* Budapest, 12–15.
- Haán L. 1878. „A békésmegyei muzeum néhány érdekesebb agyag-, ércz-, kő- és csontnemeinek ismertetése”: Zsilinszky M. (szerk.): *A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat évkönyve.* 3. kötet [1876/77], B.–Gyula, 48–58.
- Mogyoróssy J. „1876: Jelentés a békésmegyei muzeumi igazgatónak a tárlat 1874/5 gyarapodásáról és rendezéséről”: Zsilinszky M. (szerk.): *A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat évkönyve* 1. kötet [1874/75], B.–Gyula, 163–169.
- Nováky Á. 2010. „Haan, Antal”: *De Gruyter Allgemeines Künstlerlexikon* 66, 519.
- Overbeck, J. 1853. *Gallerie heroischer Bildwerke der alten Kunst* I. Braunschweig.
- Pécasse, M. 1990. „Az Andokidés-festő új csészéje”: *A Szépművészeti Múzeum Közleményei* 72, 73–79.
- Pulszky F. 1875. „A muzeumokról”: Lábán A. (szerk.): *Pulszky Ferencz kisebb dolgozatai.* Budapest, 1914, 218–240 (újraközlés).
- Pulszky F. 1876. „A békés-gyulai muzeum”: *Archaeologiai Értesítő* 10, 133–135.
- Pulszky K. 1878. „A békésmegyei régészeti muzeum antik tárgyainak lajstroma”: Zsilinszky M. (szerk.): *A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat évkönyve.* 3. kötet [1876/77], B.–Gyula, 172–188.
- Reök I. 1874. „Eszmék a megyei muzeum körül”: *Békés. Vegyes tartalmu hetilap*, 3/11 (március 15.), 1.
- Szentesi E. 2006. „Szobrászattörténeti másolatgyűjtemények a Magyar Nemzeti Múzeumban a 19. század utolsó harmadában. 1. Pulszky Ferenc görög szobrászattörténeti másolatgyűjteménye”: *Művészettörténeti Értesítő* 55, 1–94 (a téma rövidebb összefoglalását lásd az *Ókor* 2006/1-es számában).
- Széchy K. 1888. „Haan Antal (Római emlékeimből)”: *Fővárosi Lapok* 25 (1888), 1369–1370; 1377–1378; 1385–1386; 1389–1390; 1397–1398; 1405–1406.
- Szilágyi J. Gy. 1981. *Corpus Vasorum Antiquorum. Hongrie I.* Bonn–Budapest.
- Szilágyi J. Gy. 2002. *Pelasg ősök nyomában. Magyar ásatás az Appennineken 1861-ben.* Budapest.
- Szilágyi J. Gy. 2005a. „Görög és etruszk agyagvázák”: Szentesi E. – Szilágyi J. Gy. (szerk.): *Antiquitas Hungarica. Tanulmányok a Fejérváry–Pulszky-gyűjtemény történetéről.* Budapest, 153–175.
- Szilágyi J. Gy. 2005b. *Szirénzene. Ókortudományi tanulmányok.* Budapest.
- Zsilinszky M. 1874. „Eszmetöredékek a megyei muzeum alakítása alkalmából”: *Békésmegyei Közlöny* 1/11 (április 12.), 1.
- Zsilinszky M. 1876. „A békésmegyei régész- és művelődéstörténelmi társulat keletkezése”: uő (szerk.): *A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat évkönyve.* 1. kötet [1874/75], B.–Gyula, 1–13.
- Zsilinszky M. 1890. Dr. Karácsonyi J. (szerk.): *A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat Évkönyve* 14. kötet [1888/89], Békés–Gyula, 1–30.